

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1
(Mayıs/May 2021)

İsmail Konevî Efendi'nin *Envâru't-Tenzîl* Hâşiyesinde Cüz'î İrade Tartışması

Free Will Discussion in Ismail Konawî's *Ḥāshiyah* on *Anwār al-Tanzîl*

Burcu Dilek

Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü

PhD Student, Marmara University,
Institute of Social Sciences
Istanbul/Turkey

burcu.dilek@ibu.edu.tr
orcid.org/0000-0001-9251-1390

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 30 Aralık 2020

Date Received: 30 December 2020

Kabul Tarihi: 16 Şubat 2021

Date Accepted: 16 February 2021

Yayın Tarihi: 30 Mayıs 2021

Date Published: 30 May 2021

Yayın Sezonu: Bahar

Publication Season: Spring

<https://doi.org/10.33931/abuifd.850392>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by a special software and no plagiarism detected.

Atıf/Cite as

Dilek, Burcu. "İsmail Konevî Efendi'nin *Envâru't-Tenzîl* Hâşiyesinde Cüz'î İrade Tartışması".
Dergiabant 9/1 (Mayıs 2021), 543-567. <https://doi.org/10.33931/abuifd.850392>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology,
Bolu, 14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

İsmail Konevî Efendi'nin *Envâru't-Tenzîl* Hâşiyesinde Cüz'î İrade Tartışması*

Öz

İsmail Konevî Efendi (öl. 1195/1780) mütekellim ve müfessir olarak 18. yüzyılda Osmanlı ilim geleneğinin önemli isimlerinden birisi olmuştur. Konevî'nin kaleme aldığı *Envâru't-Tenzîl* hâşiyesi, Beyzâvî hâşiyeleri arasında kapsamı ve zengin içeriği itibarıyla öne çıkmaktadır. Yaşadığı dönemin ilmî tartışmalarını hâşiyesine yansıtan müellif, doğal olarak eserinde birçok kelâm konusuna da değinmiştir. Söz konusu tartışmalar arasında dikkat çeken konulardan birisi ise cüz'î irade meselesidir. Konevî'nin cüz'î irade yaklaşımının temelinde Sadrüşşerîa'nın (öl. 747/1346) benimsediği hâl teorisi bulunmaktadır. İrade tartışmaları bağlamında son dönem Mâtürîdî düşüncesini etkisi altında bırakan bu teoriye göre cüz'î irade, hâl olması bakımından ne mevcut ne de ma'dum kabul edilmiştir. Mevcut olmaması sebebiyle yaratılmaya ihtiyaç duymayan cüz'î irade, tercihi de barındıracak şekilde insanın kendisinde bulunan bir sıfat olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın amacı Konevî'nin, *Envâru't-Tenzîl* hâşiyesinde cüz'î irade kavramına dair benimsediği hâl görüşünün âyet yorumlarına ne şekilde yansıdığını tespit etmektir. Bu amacı merkeze alan çalışmanın sonucunda Konevî'nin, irade tartışmalarıyla ilişkilendirdiği âyetleri, cüz'î iradeyi hâl kategorisinde değerlendirerek te'vil ettiği ortaya koyulmuştur. Müellifin âyetleri bu teoriye göre yorumlaması sonucu, kulun ihtiyârî fiillerinde tercihte bulunabildiğine dair yaklaşımı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İsmail Konevî, *Envâru't-Tenzîl*, Sadrüşşerîa, Cüz'î İrade.

Free Will Discussion in Ismail Konawî's *Hâshiyah on Anwâr al-Tanzîl*

Abstract

İsmail al-Konawî (d. 1195/1780) was one of the important scholars in the field of theology and tafsîr in the Ottoman period in the 18th century. His *hâshiyah* on *Anwâr al-Tanzîl* stands out among the *hâshiyahs* on Baydâwî in terms of its scope and rich content. He reflected the scholarly debates of the period in which he lived, also touched on many theological issues. Free will has been one of the most prominent subjects among these discussions. His approach to free will is based on Sadr al-Sharî'a's theory of 'hâl'. According to this theory, which influenced the post-classical Mâtürîdî thought in the context of will discussions, free will has been considered neither existent nor non-existent. Free will, which does not need to be created due to its non-existent, has been evaluated as an attribute inherent of human being, including a human's own choice. The aim of this study is to determine how Konawî's view of 'hâl' reflects the interpretation of the verses in his *hâshiyah* on *Anwâr al-Tanzîl*. This study reached the conclusion that Konawî interpreted the verses associated with the discussions of free will within the scope of 'hâl theory'. Furthermore, it is confirmed that as a result of the author's interpretation of the verses based on this theory, human being has a free will in his/her acts.

Keywords: Tafsîr, Ismail Konawî, *Anwâr al-Tanzîl*, Sadr al-Sharî'a, Free Will.

* Bu makale Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yürütülmekte olan "Kelam Konularının Kur'ân Merkezli Tartışılması Bakımından Konevî'nin Beyzâvî Tefsiri Hâşiyesinde Kesb Nazariyesi" başlıklı doktora tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

Giriş

İsâmüddin İsmail b. Muhammed b. Mustafa Konevî Konya'da doğmuştur.¹ İsmail Vehbî el-Konevî şeklinde de anılan ve hâfız olduğu aktarılan müellif aynı zamanda Hanefî fakihidir.² Şeyh Mustafa Konevî, Abdülkerîm Konevî, İmam Halil Sofi Konevî, Ebu Abdullah Mahmud el-Antakî, Muslihuddin Mustafa el-Mar'aşî, Ebû Said Muhammed Hadimî (öl. 1176/1762) gibi hocalardan ders almıştır.³ Konevî İstanbul'a taşındıktan sonra verdiği dersler neticesinde ismi ilmî mahfillerde anılmaya başlamış, böylece şöhreti Sultan III. Mustafa'ya kadar ulaşmış ve İstanbul'da reîsü'l-muallimin makamına getirilmiştir. Konevî'nin aynı ihtiramı I. Abdülhamid'den de gördüğü ve I. Abdülhamid'in imamı olduğu da aktarılan bilgiler arasındadır.⁴ Ayrıca Konevî, III. Mustafa'nın hükümdarlığı esnasında 1758 yılında yapılan ilk huzur dersinde muhatap olarak bulunmuştur.⁵ Müellifin öğrencileri arasında Hoca Münib Efendi'nin (öl. 1238/1823) yanında⁶ oğlu Mehmed Şerif Efendi ve Müfid İsmail Efendi (öl. 1217/1803) de bulunmaktadır.⁷ Şeyhzâde medresesi müderrisi Konevî, hac için çıktığı yolculuk dönüşünde rahatsızlanmış ve Safer ayının 12. gününde (1195/1780) vefat etmiştir.⁸

Konevî'nin yaşadığı dönem olan 18. yüzyılda birçok konuya dair ciddi ve kapsamlı tartışmalar yürütülmüştür.⁹ Konevî tıpkı telif ettiği diğer eserlerinde olduğu gibi, *Envâru't-Tenzil* hâşiyesine¹⁰ de Osmanlı döneminin ilmi ve kültürel zenginliğini

1 Muhammed Halil el-Murâdî, *Silkü'd-dürrer fî a'yânî'l-karnî's-sânî aşer* (Bulak: el-Matbaatu'l-Miriyyetu'l-Amire, 1301), 1/258.

2 İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-ârifin esmau'l-müellifin ve asaru'l-musannifin* (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/222; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Fikri Yavuz-İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınları, ts.), 1/ 376; Hayreddin Zirikli, *el-A'lam: Kâmûs-u terâcimi li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 1/326.

3 Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, 1/258; İsâmüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beydâvî ve me'ahu hâşiyetü İbni't-Temcîd*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/6; İrfan Görkaş, *Ebû Said Muhammed Hadimî'de Bilgi Meselesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 51.

4 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/729.

5 Aydın Temizer, "Osmanlı'da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 71.

6 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/406; Ebül'Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951), 2-3/312.

7 Muhammed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar; sad. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3/821.

8 Murâdî, *Silkü'd-dürrer*, 1/258.

9 Mehmet Kalaycı, "Matürîdî –Hanefî Ayrımının Osmanlı'daki İzdüşümleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2016), 51, 53.

10 Müellifin de mensubu olduğu Osmanlı medreselerinde tefsir son aşamada okutulan bir ders olmuş, alet ilimlerinin tahsilini tamamlayan öğrenci hadis usulü ve Buharî-Müslim derslerini aldıktan sonra tefsir dersini almıştır. Tefsir derslerinin son aşamasında ise Beyzâvî ve Zemahşerî'nin tefsirleri okutulmuştur. Bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1/74-75, 1/92, 1/96. Osmanlı medreseleri 20'li, 30'lu, 40'lu, 50'li, Sahn-ı Semân ve 60'lı olarak tasnif edilmiştir. 50'li medreseler ise haricî ve dahilî (mûsile-i Sahn) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tefsir derslerinin ilk defa dahil ellili medresede verildiği aktarılmıştır. Okutulan kaynaklar ise *Envâru't-Tenzil* ve *el-Keşşâf*'tır. Bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2005), 1/120-127. Nitekim

yansıtması¹¹ ve bu bağlamda birçok ilmi tartışmayı mezkûr hâşiyesinde ele almıştır.¹² Bu durumun en belirgin örneklerinden birisi cüz'î irade üzerine cereyan eden tartışmalardır.¹³ Konevî'nin cüz'î irade yaklaşımının temelini ise Sadrüşşerîa'nın

Taşköprüzâde (öl.968/1561), Sahn müderrisi iken Beyzâvî tefsirinden Bakara Sûresini okutmuş, sonrasında Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını Cürcânî (öl. 816/1413) hâşiyesi eşliğinde okutmuştur. Bk. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları-İcazenâmiler-İslahat Hareketleri* (Ankara: Atay Yayınları, 2018), 125-126. Âyetleri işleyiş tarzı ve tartışılan konuların zorluğu gibi sebeplerle üzerine birçok hâşiyenin yazıldığı bu iki tefsir Osmanlı müellifleri için büyük bir önem arz etmiştir. Bk. Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiyeler ve Şeyhzâde'nin Envarü't-Tenzil Hâşiyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 297; M. Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 35-36; Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf: Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 60.

¹¹ Bir mütekekkim olarak Konevî risâlelerinde Allah'ın ezeli ilminin mahiyeti, tevhid, haşr, teklif-i mâ lâ yutâk, hüsün-kubuh gibi önemli konuları ele almıştır. Ezeli ilmin eşyaya taalluku ve küllî-cüz'î her şeyi kapsamı gibi konular buna örnek gösterilebilir. Bk. Konevî, *Risâletü't-tevhid* (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/1), 1b-8b, Konevî, *Risâle fi'l-ilmî* (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/9), 38b-67a, Konevî, *Risâletü'l-ilm* (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/5), 19b-27b. Ayrıca müellif teklifle ilgili risâlesinde Mâtürîdiyye'nin yaklaşımını kabul edecek şekilde lizatihî imkânsız olanla kulum mükellef tutulmasının caiz olmadığını ortaya koymuştur. Bk. Konevî, *Risâle fi Teklifi mâ lâ Yutâk* (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/7), 31b-35a. Bunun yanında Sadrüşşerîa'nın dört mukaddimesine dair kaleme aldığı "Mukaddimât-ı Erbaa" hâşiyesinde hüsün-kubuhun bilgisi ve bununla irtibatlı olarak irade, insan fiilleri gibi konuları tartışmıştır. Bk. Konevî, *Hâşiyeler ale'l-Mukaddimât-ı Erbaa mine't-Tavzîh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 232). Mezkûr konuları ele alırken Osmanlı müelliflerinin sıklıkla müracaat ettiği Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210), Sadrüşşerîa, Teftâzânî (öl. 792/1390), Cürcânî (öl. 816/1413), Hayâlî (öl. 875/1470?) gibi isimlerin eserleri Konevî için de önemli başvuru kaynakları arasında olmuştur. Müellif, Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) tefsirinden Bakara Sûresinin 9. âyeti ile Beyzâvî'nin tefsirinden Bakara Sûresinin 29. âyetini ezeli ilim çerçevesinde şerh etmiştir. Yine Enbiyâ Sûresinin 22. âyetini burhân-ı temânu' bağlamında tevhidin delili olarak tefsir etmiştir. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Konevî kelâmci kimliğini âyetlerin tefsirine yansıtması ve âyetleri farklı açılardan ele almıştır. Bk. Konevî, *Risâle alâ Tefsîri'l-Beyzâvî fi Kavlihî Teâlâ: "Fesevâhünne seb'a semâvât"* (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/2), 9b-10b, Konevî, *Risâle alâ Tefsîri'l-Keşşâf fi Kavlihi Teâlâ: "Yuhâdiünallehe vellezîne amenû"* (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/3), 11b-13a, Konevî, *Risâle fi Kavlihi Teâlâ "Lev kâne fihimâ âlihietün illallahu lefesedetâ"* (Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/4), 14b-19a.

¹² Hâşiyeye bakıldığında hemen her âyetin tefsirinde müellif sarf, nahiv ve belâgatla ilgili izahlarda bulunmuş, tartışmalara dair farklı ekollerin yaklaşımlarını ve tercihlerini mukayese etmiştir. Bu minvalde belâgat kavramları, sözlük bilgisi, şiirle ve deyimle istişhâd gibi lugavî tefsirin önemli unsurlarını kullanmıştır. Bk. Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 1/120, 1/152, 1/468, 2/151, 2/461, 5/69, 7/9, 7/121, 18/236, 20/268-269. Hâşiyede karşımıza çıkan bir diğer husus ise müellifin kiraatler ve rivâyetlere dair yaptığı izahlardır. Bk. Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 1/43, 5/394, 5/497-498, 13/93-94, 15/217, 18/431, 20/217. Ahkam âyetlerini fıkıh ekolleri açısından değerlendiren müellif bunun yanında hâşiyede fıkıh usulünün kavramlarına da müracaat etmiştir. Bk. Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 2/14-15, 7/38, 13/42, 15/115. Risâlelerinde olduğu gibi Konevî, Beyzâvî tefsiri hâşiyesinde de âyetlerin izahında birçok kelâm konusuna değinmiş ve kapsamlı açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamalar müellifin itikadî kimliğinin, âyetin tefsirinde ne ölçüde etkili olduğunu da okuyucuya göstermektedir. Bk. Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 1/455-456, 2/479, 3/159, 4/433, 6/84, 8/224, 9/11, 10/24.

¹³ Osmanlı dönemi kelâm çalışmalarında şerh ve hâşiyelerin ön planda olduğu bir yazım şekli benimsenmiştir. Dönemin kelâmî kimliğini tespit etmenin, temel metinlerden ziyade bu metinlere yazılan şerh ve hâşiyeler üzerinden daha doğru olacağı ifade edilmiştir. Bu tespitin en belirgin görüleceği konu ise "Mukaddimât-ı Erbaa" ile yoğunlaşan cüz'î irade tartışmaları olmuştur. Bk. Mehmet Kalaycı, "Bir Osmanlı Kelamcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin Mecmû'a Fi'l-Mesâili'l-Müntehabe Adlı Eseri", *Osmanlı'da İlm-i*

benimsediği “hâl teorisi” oluşturmaktadır. Bu teoriye göre hâl kategorisinde değerlendirilen insan iradesi ne mevcut ne de ma'dumdur ve yaratılmamış olması onun, insanın bizzat kendisinde bulunan bir sıfat olarak kabul edilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁴ Konevî de çalışmanın ilerleyen bölümlerinde gösterileceği üzere hâşiyesinde bu görüşü teyit edecek şekilde âyetleri yorumlamış ve Eş'arî olan Beyzâvî'yi (öl. 685/1286) irade konusunda cebrî yaklaşımı benimsediğini söyleyerek eleştirmiştir.

Konevî'nin *Envâru't-Tenzil* hâşiyesi yukarıda bahsettiğimiz gibi kapsamlı içeriği sebebiyle birçok açıdan çalışılmayı hak eden bir eserdir. Öte yandan eserle ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar yeni yeni oluşmaktadır. M. Halil Çiçek'in “Havâşî fi Fetreti'l-Osmâniyyîn ve Hâşiyetu İsmail Konevî Nemûzecen” adlı makalesi söz konusu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Çiçek'in çalışmasında hâşiyeye genel olarak seçili başlıklar üzerinden tanıtılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında Konevî'nin “Mukaddimât-ı Erbaa” hâşiyesi Muhammet Emin Efe'nin *İsmail Konevî Efendi'nin 'Hâşiyeye ale'l-mukaddimâti'l-erba' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlîli* yüksek lisans tezinde çalışılmıştır. Ancak yazar sadece irade konusunu değil genel olarak dört mukaddimeyi, *Tavzih* ve Konevî'nin “Mukaddimât-ı Erbaa” hâşiyesi bağlamında ele almıştır. Bu çalışmada literatürden farklı olarak, müellifin Hanefî-Mâtürîdî kimliğini¹⁵ en açık şekilde ortaya koyan örneklerden biri olması sebebiyle cüz'î irade, *Envâru't-Tenzil* hâşiyesi özelinde çalışılacaktır. Böylece hem bir kavram olarak cüz'î iradenin tefsir hâşiyesinde nasıl ele alındığı hem de müellifin mezhebî mensubiyetinin âyet yorumlarına etkisi gösterilmeye çalışılacaktır.¹⁶ Konevî'nin konuyla ilgili değerlendirmelerini doğru bir şekilde tespit edebilmek adına makalede ilk olarak cüz'î iradenin kavramsal çerçevesi ve belirli örnekler üzerinden irade tartışmalarının tefsir literatüründeki konumu izah edilecektir. Bununla Konevî'nin düşüncesinin temellerini oluşturan birikim ortaya koyulacaktır. Daha sonra müellifin, cüz'î iradeyi hâl olarak değerlendirmesinin âyet yorumlarına nasıl yansıdığı izah edilecektir. Ayrıca bu iradenin insanın fiillerini gerçekleştirmesinde sahip olduğu işlevi, yine ilgili âyet örnekleri üzerinden tartışılacaktır. İradenin esasında kelâm ilminin

Kelam: Alimler, Eserler, Meseleler, ed. Osman Demir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 61. Dolayısıyla Konevî'nin yaşadığı 18. yüzyıl, söz konusu tartışmaların yoğun olarak ele alındığı ve Eş'arî-Mâtürîdî arasındaki ihtilaf literatürünün hız kazandığı bir dönem olarak öne çıkmıştır. Bk. Kalaycı, “Mâtürîdî –Hanefî Ayrımının Osmanlı'daki İzdüşümleri”, 51.

¹⁴ bk. Ubeydullah b. Mes'ûd Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh şerhu't-tenkîh (et-Telvîh ila keşfi hakâiki't-tenkîh içinde)*, thk. M. Adnan Derviş (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 1/385-404.

¹⁵ Konevî cüz'î irade ve teklif gibi konularda Hanefî-Mâtürîdî geleneğini benimsediğini âyet yorumlarında sıklıkla vurgulamıştır. Bununla birlikte müellif başvurduğu kaynaklar açısından böyle bir ayrıma gitmemiş, ihtilafın bulunmadığı konularda Eş'arî ve Mâtürîdî mezheplerini, mensubu olduğunu belirttiği ehl-i sünnet çatısı altında değerlendirmiştir. (Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beydâvî*, 3/37, 9/470, 20/485.)

¹⁶ Yukarıda zikrettiğimiz çalışmaların dışında Konevî'nin “Teklîf-i mâ lâ yutâk” risâlesiyle ilgili bir makale ve müellifin kelâm risâlelerinin tahkikine dair yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Teklîfle ilgili makalede Konevî'nin teklîf-i mâ lâ yutâk konusunda yaklaşımı değerlendirilerek bu konuda Hanefî-Mâtürîdî geleneği benimsediği ortaya koyulmuştur. Bk. İbrahim Bayram, “Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk Risalesi Bağlamında İsmail Konevî'nin Teklîf Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019).

konularından birisi olması çalışmada başvurulacak kaynakların daha çok, âyet yorumlarında mezhebî mensubiyetin açıkça görüldüğü ekol temelli tefsirler olmasını gerektirmiştir. Böylece yaşadığı dönemin önemli kelâmcılarından olan Konevî'nin¹⁷ yaklaşımı hem kendi mezhebî içerisinde hem de diğer mezheplere kıyasla değerlendirilecektir. Söz konusu tefsirlerle iradenin Mu'tezilî, Eş'arî ve Mâtürîdî geleneklerde nasıl yorumlandığı ortaya koyularak Konevî'nin bakış açısıyla mukayesesi yapılacaktır. Bu hususlar göz önünde bulundurularak makalede, Konevî'nin cüz'î iradeyi hâl kabul eden yaklaşımının, Beyzâvî tefsiri hâşiyesinde âyetlerin yorumuna etkisi gösterilecektir.

1. Cüz'î İrade Kavramı

İrade “şehvet, ihtiyaç ve emelden müteşekkil bir kuvvet” ve “fayda inancından sonra oluşan meyl” gibi farklı şekillerde tanımlanmış, “kişinin yapıp yapmama konusunda karar kıldığı şeye yönelmesinin ifadesi” kabul edilmiştir. Bu noktada Allah'ın bir şeye yönelmesinin muhal olması durumuna dikkat çekilerek O'nun iradesinin başlangıcı olmaksızın doğrudan sonuç/hüküm ifade ettiği vurgulanmıştır.¹⁸ Fahreddin er-Râzî, kelâmcıların iradeyi “zorunluluk olmaksızın mümkün olan iki taraftan birini diğerine tercih etmeyi gerektiren sıfat” şeklinde tanımladıklarını aktarmıştır.¹⁹ Mu'tezile içerisinde Nazzâm (öl. 231/845) ve Ka'bî (öl. 319/931) gibi isimler iradenin Allah'a mecazen isnad edilebileceğini söylerken Basra Mu'tezilîlerinden bazıları kadîm iradenin muhdes olduğunu ve herhangi bir mahalde bulunmadığını kabul etmiştir. Çünkü Allah'ın zâtî olarak mürîd olması durumunda tüm zıtları irade etmesi gerekir ve bu muhaldir. Ayrıca Allah'ın iradesi ilim sıfatına râci olarak değerlendirilse de Mu'tezile'nin çoğu iradeyi, fiilin iki eşit tarafından birine dair fayda inancının veya zannının hasıl olması sonucunda meydana gelen tercih olarak tanımlamıştır.²⁰ Mu'tezile nezdinde kul ise fiillerini tercih etmesini sağlayacak bir tasarrufa ve iradeye sahip kabul edilmiştir.²¹

Eş'arîler Allah'ın, zatıyla kâim ezeli bir sıfat olarak iradeye sahip olduğunu ve bu şekilde fiillerini zorunluluk üzerine değil ihtiyârî yoluyla gerçekleştirdiğini kabul

¹⁷ İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi* (İstanbul: Papersense Yayınları, 2018), 112-113.

¹⁸ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garibu'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2009), 37; Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Siddık el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), 17; Muhammed Ali Tehânevî, *Mevsû'atu Keşşâfu istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, ed. Refik el-Acem, thk. Ali Dahruc, çev. Corc Zeynatî, Abdullah Halidî (Beyrut: Mehtebetü Lübnan, 1996), 1/132.

¹⁹ Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliyye mine'l-ilmî'l-İlâhiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1987), 3/175.

²⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/224; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/132.

²¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Muhammed Mustafa Hilmi vd. (Kahire: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li't-Te'lif, 1965), 8/13, Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/64, 2/212; Mustafa Çağrıçı-Hayati Hökelekli, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/383.

etmiştir.²² Ayrıca kadîm iradeye rağmen insan iradesinin bir fiili kesb etmesi Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (öl. 324/935-36) nazarında imkansızdır. O, Allah'ın irade etmediği hiçbir şeyin yaratılamayacağını belirterek kulun iradesini Allah'ın iradesine bağlı kabul etmiştir.²³ İmam Mâtürîdî (öl. 333/944) kadîm iradenin; temennide bulunmak, emretmek, razı olmak ve baskıya maruz kalmaksızın fiili irade ettiği şekilde gerçekleştirmek olarak dört farklı tanımından bahsetmiştir. Bunlar arasından yalnızca dördüncü tanımın kadîm irade için kullanılabileceğini ifade etmiştir.²⁴ Ayrıca Mâtürîdî'ye nazarında insanın ihtiyârî fiillerinde iradesi ve kesbinin etkisi kabul edilmiş ve Allah'ın fiili bu irade ve kesb üzerine yarattığı ifade edilmiştir.²⁵

İnsan iradesini ifade eden cüz'î irade kavramı ise son dönem Mâtürîdîleri tarafından kullanılmıştır. Bu minvalde insan iradesi küllî ve cüz'î şeklinde ikiye ayrılmış; küllî irade hâdis kabul edilirken, cüz'î irade hâl kapsamında değerlendirilmiştir. Cüz'î irade kavramının ise Sadrüşşerîa, Cürçânî, Teftâzânî gibi isimlerin eserlerinde görülmediği daha sonra ortaya çıktığı ifade edilmiştir.²⁶ Ayrıca küllî irade insanda bi'l-kuvve olarak yaratılan ve insanın tercih etmesini sağlayan irade olarak, cüz'î irade ise küllî iradenin belli bir fiile yöneltilmesi sonucu meydana gelen irade şeklinde tanımlanmıştır. Sadrüşşerîa ile birlikte cüz'î irade, insanın bizzat kendisinde bulunan yaratılmamış bir hâl olarak kabul edilmiş ve kulun ihtiyârî fiilleri ile teklife muhatap olması bu iradeye dayandırılmıştır.²⁷ Dolayısıyla bu yaklaşıma göre sorumlu bir varlık olarak insanın ihtiyârî fiillerinin varlığını ispat etmek öncelikle cüz'î iradenin hâl olarak mahiyetini ortaya koymayı gerektirmektedir.²⁸ Cüz'î irade aracılığıyla kulun iradesinin fiilin tercih ve kesb edilmesindeki etkisini öne çıkaran Mâtürîdî gelenek, hâşiyede de göreceğimiz üzere Konevî'nin iradeye dair bakış açısının temellerini oluşturmaktadır.

²² Ebü Bekir Muhammed b. et-Tayyib Bâkılânî, *Kitâbü't-Temhîd*, nşr. Richard J. Mc. Carthy S. J. (Beirut: Mektebetü's-Şarkıyye, 1957), 28-30; Yusuf Şevki Yavuz, "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/380.

²³ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *el-İbânetü an usûlü'd-diyâne* (Beirut: Dâru İbn Zeydûn, ts.), 49; a.mlf., *Kitâbu'l-Luma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, thk. Hamûde Garâbe (Mısır: Matbaatü Mısır, 1955), 47.

²⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 561-562.

²⁵ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed Nesevî, *Tebseratü'l-edille fi usûlü'd-dîn*, thk. Claude Selame (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1990-1993), 2/640.

²⁶ Mâtürîdî düşüncede irade yaklaşımının detayları için bk. Ömer Aydın, *Sadrüşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 120; Mustafa Said Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesevî'ye Göre İnsan Hürriyeti* (İstanbul: Otto Yayınları, 2017), 74-77, 104-107; a.mlf., "Fiil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/62.

²⁷ Muhammed b. Mustafa Akkirmânî, "İrade-i Cüziyye Risâlesi", sad. Abdulhamit Sinanoğlu, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2010), 136; Abdullah Namlı, "Sadrüşşerîa ve İbnü'l-Hümmam'a Göre Cüz'î İradenin Yaratmanın Konusu Olup Olmadığı Meselesi", *Kader* 18/1 (Haziran 2020), 161.

²⁸ Hayreddin Nebi Güdekli, "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüziyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 90.

2. Tefsir Literatüründe Kulun İradesi Bağlamında Te'vil Edilen Âyet Örnekleri

Tefsir literatüründe kulun iradesine yönelik farklı yorumların tespiti, sonraki başlıklarda izah edeceğimiz, Konevî'nin konuyla ilişkilendirdiği âyetleri yorumlama biçimini ve takipçisi olduğu geleneği göstermesi açısından dikkate değer bir husustur. Eş'arî ve Mâtürîdî müfessirler irade kavramını izah ederken ıstılah anlamının yanında iradenin Allah'ın zatıyla kâim bir sıfat olduğunun da sıklıkla altını çizmişlerdir. Örneğin, Bakara Sûresinin *وَإِن يَرَوْا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ سَاقِطَةً فَلَتَأْخُذُوا بَهَاكِبِهِمْ يَسْعَى الَّذِينَ كَفَرُوا حَتَّى يَصِلُوا إِلَى جِوَارِهِمْ أَسْفِلًا فَهُمْ فِيهَا دُونَ أَخْيَادٍ وَمِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا* "Kafirler gelince onlar 'Allah örnek olarak bununla neyi irade ediyor?' derler." (el-Bakara 2/26) âyeti, tefsirlerde irade kavramı etrafında cereyan eden yorumları göstermesi açısından önemlidir. Bu minvalde Zemahşerî, ilgili âyetin tefsirinde kerahetin zıddı olarak kabul ettiği iradeyi, nefsin istek ve meyli şeklinde değerlendirmiştir. Kelâmcıların ise hayat sahibi kimsede bulunan iradeyi, "filin bir vecih üzere gerçekleşmesini sağlayan hâl" olarak tanımladıklarını aktarmıştır.²⁹ Fahreddin er-Râzî mezkûr âyetin tefsirinde iradeye dair detaylı izahlarda bulunmuştur. Müfessir, iradenin kudretten farklı olduğunu vurgulamak adına tercihin vuku' (gerçekleştirme) bakımından değil ika' (varlığa getirme) bakımından olduğunu ifade etmiş, mezhebi olan Eş'ariyye'ye göre Allah'ın iradesinin kadîm bir sıfat olduğunu vurgulamıştır.³⁰ Yine *وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَفْتَنَّاكُمْ بِاللَّهِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يُفَعِّلُ مَا يُرِيدُ* "Allah dileseydi onlar aralarında savaşmazlardı ancak Allah dilediğini yapar." (el-Bakara 2/253) âyetinde Allah'ın iradesi sonucu dilediği şeyin mutlaka gerçekleşeceği vurgulanarak, ilahî iradenin aynı anda dilediğini yapmasına imkân veren fiili de içerdiği vurgulanmıştır.³¹ Buradan hareketle; âyet-i kerîmenin iman, küfür, hayır veya şer olsun tüm hâdislerin Allah'ın meşîetine tâbi olduğuna açık bir şekilde delalet ettiği söylenebilir.³²

Kulun iradesinin mahiyetinin tartışıldığı *وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْفِرُ* "Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi. Hal böyleyken iman etmeleri için sen insanları zorlayacak mısın?" (Yunus 10/99) âyetinde ise zikredilen meşîet fiili, cebre sebep olup olmaması açısından değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Fahreddin er-Râzî'ye göre kulun imana ve küfre kâdir olması durumunda ya Allah'tan ya da kuldun kaynaklanan bir müreccih (tercihe götüren sebep) gerekmektedir. Ancak müreccihin kuldun kaynaklanması teselsülü meydana getireceğinden imkânsız kabul edilmiştir. Bununla birlikte müreccihin Allah'tan kaynaklanması da küfrü veya imanı zorunlu olarak meydana getirir. Çünkü böyle bir

²⁹ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998), 1/243-244.

³⁰ Fahruddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî el-müştehir bi't-tefsîri'l-kebîr ve mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 2/149-150.

³¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mansur Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlioğlu vd., müracaa Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 2/150.

³² Ebüssuûd b. Muhammed, *İrşâdü'l-akli's-selim ila mezâya'l-kitabi'l-kerîm*, thk. Abdülkadir Ahmed Atâ (Riyad: Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadise, ts.), 1/382.

durumda fiilin gerçekleşmesi için kudret ve sebepler bir araya gelmiştir. Öte yandan âyette zikredilen meşîet, kulun zorla iman etmesinin kendisine fayda sağlamaması sebebiyle ilca (zorlama) olarak te'vil edilemez. Bu minvalde Râzî, âyetteki iradeden maksadın, Allah'ın zikri geçen kimselerde imanı yaratması olduğunu ifade etmiştir. Böylece müfessir iman ve küfrün yaratılması açısından kudret ve meşîeti Allah'a ait kabul etmiştir.³³ Allah'ın izni olmaksızın kimsenin iman edemeyeceğinden bahseden bir sonraki âyette geçen izin kelimesi ise Allah'ın iradesi, ilmi ve emri şeklinde üç vecihte yorumlanmıştır. Mâtürîdî âyetin tefsirinde kulun imanını Allah'ın ezeli ilmi çerçevesinde değerlendirmiştir. Buna göre Allah ezeli ilminde mümin olacağı kesin olan kimselerin iman edebileceğini söylemiş, bunun yanında âyetin Allah'ın dilemesi olmadıkça kulun iman edemeyeceği şeklinde de te'vil edildiğini aktarmıştır. Yine kişinin, Allah'ın emri üzerine iman etmesi açısından izin kelimesine emir manası verenlerin de olduğunun belirten müfessir ilk veçhi daha doğru kabul etmiştir.³⁴

İnsan iradesiyle ilgili tartışmalar daha ziyade *إِنَّ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا* “Şüphesiz bunlar öğüttür. Artık isteyen Rabbine ulaştıracak bir yol tutar.” (el-Müzzemmil 73/19), *وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ* “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.” (el-İnsân 76/30), *فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ* “Dileyen ondan öğüt alır.” (el-Abese 80/12) şeklindeki âyetler üzerinden yürütülmüştür. Müzzemmil Sûresinde geçen tezkireyi itaat olarak yorumlayan Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025), itaatin ancak teklif sonucu gerçekleşeceğini söylemiş, böylece mükellef olan kulun iradesini ön planda tutmuştur.³⁵ İnsan Sûresinin 30. âyetinde ise Mâtürîdî, Mu'tezile aleyhine bir delil olduğunu söylemiştir. Mu'tezile Allah'ın, kulları için hidâyeti irade ettiğini ama kulların tercihlerinin bunun aksi yönünde gerçekleştiğini iddia etmiştir. Dolayısıyla bu âyet kulun meşîetinin müstakil olmadığını, Allah'ın meşîetinin taalluku sonrası gerçekleşeceğini göstermektedir.³⁶ Buna göre insanın iradesi, Allah tarafından irade edildiği takdirde gerçekleşmektedir.³⁷

Eş'arî ve Mâtürîdî müfessirler insanın kesb ettiği fiilinin Allah tarafından yaratılmadıkça gerçekleşemeyeceğini vurguladıkları gibi kulun iradesinin de fiilin meydana gelmesinde tek başına yetersiz olduğunu bu gibi âyet örnekleriyle ispat etmeye gayret göstermişlerdir. Bu bağlamda âyetleri yorumlarken kulun kesb dışında bir etkisi olmadığını, yaratma ve kudretin tesirinin Allah'ın meşîetine bağlı kıldığını ilgili âyetler bağlamında ifade etmişlerdir.³⁸ Mezkûr yaklaşımlarını daha çok Mu'tezile'nin insanın fiilinde ve iradesinde müstakil olduğu şeklindeki görüşüne itiraz olarak zikretmişlerdir. Dolayısıyla Mu'tezilî düşünce dışındaki tefsirlerde kulun iradesinin, Allah'ın iradesinin taalluku sonucu gerçekleştiği belirtilmiş, buna göre

³³ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 17/173-175.

³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'ân*, 7/116.

³⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-metâ'in* (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadîse, ts.), 441.

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'ân*, 16/333.

³⁷ Nâsıruddin Ebü'l-Hayr Muhammed Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil ve esrârü't-te'vil*, haz. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1998), 5/273.

³⁸ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5/441.

Allah'ın iradesi gerçekleştiğinde kulun iradesinin ve sonucunda da fiilin meydana geldiği tespit edilmiştir. Mâtürîdî de ise Konevî'de gördüğümüz gibi irade, ezeli ilimle irtibatlı olarak te'vil edilmiştir. Bu minvalde kulun imanının Allah tarafından irade edilmesi, Allah'ın ezeli ilminde iman edeceği kesin olan kimseleri kapsamaktadır. Ancak bu te'viller insanın sorumlu, teklifin de anlamlı olması açısından sorgulanabilir. Çünkü Allah'ın ezeli ilminde iman edeceği bilinenlerin dışında kimsenin mümin olamayacağını söylemek cebrî düşüncüyü hatırlatmaktadır. Öte yandan burada ilmin maluma tâbî olması kabulü dikkat çekmektedir. Buna göre kendi ihtiyârıyla imanı tercih edeceği malum olan kimseler, zaten ezeli ilimde iman edeceği sabit olan kimselerdir. Dolayısıyla Allah'ın ilmi söz konusu maluma tâbîdir.³⁹ Daha sonra ise cüz'î iradenin varlıksal mahiyetini tartışma yoluyla zikredilen işkal çözülmeye çalışılmıştır.

3. Cüz'î İrade Tartışmalarının Konevî Hâşiyesine Yansıması

İnsanın iradesi daha çok ihtiyârî fiillerinin olup olmayacağı, varsa bu fiillerde söz konusu iradenin ne şekilde tahakkuk edeceği gibi bağlamlarda tartışılmıştır. Kula fiilinde hiçbir etki alanı tanımayan Cebriyye⁴⁰ ile fiili yalnızca kula isnad eden Mu'tezile'nin⁴¹ yanında Eş'arî ve Mâtürîdî ulema fiili yaratma bakımından Allah'a, kesb edilmesi açısından kula isnad etmişlerdir.⁴² Ancak kesbin nasıl bir irade ve kudretle meydana geldiği iki mezhep arasında tartışma konusu olmuştur. Bu noktada Eş'arîlerin çoğunun kulun iradesini Allah'ın iradesine bağlı kabul etmeleri, onların cebr-i mutevassit olarak adlandırılmalarına sebep olmuştur.⁴³ Mâtürîdîler ise insan iradesinin ve kudretinin etkisini tartışarak insanı cüz'î irade yoluyla ihtiyâr sahibi kabul etmişlerdir.⁴⁴ Hem kesbin hem de cüz'î iradenin tanım ve mahiyetine dair tek bir yaklaşım bulunmamakla birlikte özellikle geç dönem Mâtürîdiyye için cüz'î irade insanın ihtiyârî fiillerinin olduğunu gösteren önemli bir kavram olmuştur.⁴⁵

Bu bakımdan müteahhir dönem Mâtürîdî isimlerden İsmail Konevî'nin insan iradesiyle ilgili yaklaşımını üç başlık şeklinde özetlemek mümkündür. İlk olarak Konevî'nin irade kavramını nasıl tanımladığı ortaya koyulacaktır. Daha sonra Sadrüşşerîa çizgisini takip ederek cüz'î iradeyi itibârî hâl kabul etmesi ve bu kabulünün âyet yorumlarına yansıtması ele alınacaktır. Üçüncü başlığın konusu ise müellifin, cüz'î irade kabulünün sonucu olarak insanın iradesinin Allah'ın iradesi karşısındaki konumu tartıştığı âyetler olacaktır.

³⁹ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 5/398-399.

⁴⁰ Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (Kahire: Müessesetü'l-Halebî 1968), 85.

⁴¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 8/177.

⁴² Nâsıruddin Ebu'l-Hayr Muhammed Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Tavâliu'l-envâr min metâli'l-enzâr*, çev. İlyas Çelebi-Mahmut Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 210; Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/635.

⁴³ Eş'arî, *el-İbânetü an usûlü'd-diyâne*, 49; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 85.

⁴⁴ Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/640.

⁴⁵ Aydın, *Sadrüşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri*, 120.

3.1. Konevî'nin *Envâru't-Tenzil* Hâşiyesinde İrade Tanımı

Konevî'nin cüz'î irade yaklaşımını teyit eden irade tanımı, hâşiyesinde sıklıkla mensubu olduğunu ifade ettiği Hanefî-Mâtürîdî çizgiye göre şekillenmiştir. Müellif hâdis iradeyi “kişinin bir şeye ihtiyârî meyli” olarak tanımlamış, Şafîilerin ise bu meyli gayrî ihtiyârî kabul ettiğini söylemiştir. Kadîm ve hâdis iradenin farkına dair detayları *Şerhu'l-Mevâkıf*'tan iktibas eden müellif, hâdis iradenin aksine Allah'ın iradesinin fiillerine taalluk etmesi durumunda fiilin mutlaka meydana geleceğini ifade etmiştir.⁴⁶ Tefsir literatüründeki irade tartışmalarına kaynaklık eden **وَمَا الَّذِيْنَ كَفَرُوا فَيَقُولُوْنَ مَاذَا أَرَادَ اللهُ** *هَذَا مَثَلًا* “Kafirlerle gelince onlar ‘Allah örnek olarak bununla neyi irade ediyor?’ derler.” (el-Bakara 2/26) âyeti, Beyzâvî ve Konevî'nin de konuyla ilgili görüşlerini detaylı şekilde izah ettikleri âyetlerden birisi olmuştur. Beyzâvî âyetin tefsirinde iradeyi, “kişinin bir fiile meyletmesi” olarak tanımlamıştır. Bunun yanında iradeyi, “fiile yönelmeyi sağlayan kuvvetin çıkış noktası” olarak tanımlayanların olduğundan da bahsetmiştir.⁴⁷ Konevî hâşiyesinde cüz'î iradeyi, kuldân sâdır olan, itibârî olması hasebiyle mahlûk olmayan bir hâl olarak değerlendirmiş, bu noktada Beyzâvî'den farklı düşünmüştür. Beyzâvî'nin ise Eş'arî geleneği takip ederek kulun iradesini mahluk, mevcut ve gayri ihtiyârî kabul ettiğini belirtmiştir.⁴⁸ Konevî esasında iradeyi meyl olarak tanımlamış ve bu açıdan Beyzâvî ile ortak bir tanımı benimsemiştir. Farklılaştıkları nokta ise Konevî, bu meylin ihtiyârî gerçekleştiğini kabul ederken Beyzâvî böyle bir tahsise gitmemiştir. Bilakis Konevî'ye göre Beyzâvî'nin bahsettiği meyl gayri ihtiyârîdir. Aynı şekilde Beyzâvî'nin iradeyi “güç yetirilen iki şeyden birini diğerine tercih etmek” şeklindeki tanımlaması Konevî açısından izaha muhtaç görülmüştür. Çünkü kadîm irade O'nun zatıyla kâim, kadîm ve ezeli bir sıfatken tercih fiilî ve hâdis bir sıfattır. Bu noktada müellife göre tercih iradeyle özdeş değil iradenin taalluku olarak kabul edilmelidir.⁴⁹

İnَّ الَّذِيْنَ يُحِبُّوْنَ أَنْ تَشِيْعَ الْفَاحِشَةُ فِي الدِّيْنِ أَمْثَلُ هُمْ عَذَابِ الْيَمِّ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *“Müminler arasında ahlaksızlığın yayılmasını isteyenlere dünyada ve ahirette elim bir azap vardır. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”* (en-Nûr 24/19) şeklindeki âyetinde geçen **يُرِيدُونَ** fiilini Beyzâvî'nin **يُرِيدُونَ** olarak te'vil etmesi, Konevî'yi bu te'vilin maksadını açıklamaya sevk etmiştir. Müellif öncelik salih amellere yönelik muhabbetin nassta görüldüğü üzere yaygın bir kullanım olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla zikredilen âyette müminler arasında ahlaksızlığın yayılması gibi kötü bir fiile yönelik olan muhabbetin irade olarak tefsir edilmesini azm-i musammem⁵⁰ kavramı etrafında iki

⁴⁶ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 3/37; Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 2/456-458.

⁴⁷ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 3/37.

⁴⁸ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 3/36-37.

⁴⁹ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 3/39-40.

⁵⁰ Eş'arî ve Mâtürîdîlerin azm-i musammem olarak isimlendirdiği kavramı, Nazzâm, Ebü'l-Hüzeyl gibi bazı Mutezilîler iradenin azim ve kasıt şeklindeki iki aşamasından biri kabul etmişlerdir. Buna göre kişi fiili gerçekleştirmesinden önce azminden dönebilecek vakte sahiptir. Ancak kasıt

ihtimal üzerinden açıklamıştır. Azm-i musammemin sorumluluk doğurduğunu söyleyenlere göre âyette geçen “muhabbet” ihtiyâridir ve irade olarak te’vil edilebilir. Ancak masiyete yönelik azm-i musammemin sorumluluk doğurmadığını kabul edenler de bulunmaktadır. Buna göre âyetteki muhabbetin sorumluluğu doğurması için fiile bitişik irade olması gerekir ve bu ehl-i sünnetin yaklaşımıdır. Çünkü ikinci ihtimali benimseyenler fiilin azm-i musammem ile değil sadece fiile mukarin iradeyle gerçekleşebileceğini iddia etmiştir. Bununla birlikte Konevî, Beyzâvî’nin tefsirinin her iki anlamı karşılayacak şekilde olduğunu söylemiştir.⁵¹ Konevî’nin ifadelerinin aynısını birçok yerde etkilediği Şihâb hâşiyesinde de görmekteyiz.⁵² Bu âyette bahsedilenler üzerinden dikkat çekmek istediğimiz husus Konevî’nin cüz’î iradeyi azmden farklı bir kavram olarak tanımlamasıdır. Dolayısıyla Beyzâvî’nin muhabbeti irade şeklinde tefsir etmesi açısından bu farklılıkların dikkate alınması vurgulanmıştır. *إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ* “Eğer küfre düşerseniz bilin ki O’nun size ihtiyacı yoktur ve O kullarının küfre düşmesine rıza göstermez.” (ez-Zümer 39/7) âyetinde rızanın Mu’tezile tarafından irade olarak te’vil edilmesine karşı çıkan Konevî, Hanefî ve Şafiîlerin, küfrün Allah’ın iradesiyle meydana geldiği sonucuna götüreceğinden, rızanın irade şeklinde te’vil edilemeyeceğine dair görüşlerini aktarmıştır.⁵³ Sonuç olarak Konevî’ye göre cüz’î irade itibârî bir hâldir ve azm, hemm, rıza, emir gibi kavramlardan farklılık arz etmektedir.

Hâşiyede iradeye verilen anlamlardan birisi de kazadır. Kazanın irade ve iradenin taalluku şeklinde te’vil edilmesiyle ilgili müellif sıklıkla Bakara Sûresinin *وَأَذِّنْ لِلْعَذَابِ* *قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* “Bir şeyin olmasını dilediğinde ol der ve olur.” (el-Bakara 2/117) âyetine atıfta bulunmuştur. Beyzâvî bu âyette kazaya “bir şeyi sözlü ya da fiili şekilde tamamlamak” anlamı vermiş Konevî ise bu tanımın *Şerhu’l-Umde*’de “bir şeyi emretmek” şeklinde geçen kaza tanımıyla örtüşüğünü ifade etmiştir.⁵⁴ Konevî çok defa *Şerhu’l-Mevâkıf*’a müracaat ederek Eş’ariler nazarında kazanın “Allah’ın eşyaya oldukları hal üzere taalluk eden ezelî iradesi” şeklinde kabul edildiğini aktarmıştır.⁵⁵ Bu tanıma göre Beyzâvî’nin kazaya verdiği anlam, iradenin taallukuyla ilgili iken Cürçânî’nin tanımı iradenin kendisini kapsamaktadır. Dolayısıyla Beyzâvî’nin “bir şeyi tamamlamak” şeklindeki kaza tanımı esas alındığında, kazanın gerçekleşme

fiilin yapıldığı zamana bitişiktir ve fiil kasıt aşamasındaki irade ile o anda mevcut olur. Bk. Cürçânî, *Şerhu’l-mevâkıf*, 2/458; Mustafa Çağrırcı, “Azim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/328. Bu minvalde kul fiile azmettiği takdirde Allah’ın o fiili yaratacağı ifade edilmiştir. Bk. Kemâleddin b. Ebî Şerif İbnü’l-Hümmam, *Kitâbu’l-müsâmere fî şerhi’l-müsâyere fî ilmi’l-keîâm* (Kahire: el-Mektebetül’-Ezheriyye li’t-Türâs, 2006), 116-117.

⁵¹ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beydâvî*, 13/296-298.

⁵² Şihâbuddin Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer Hafacî, *Hâşiyetü’s-Şihâb: İnâyetâyetü’l-Kâdî ve kifâyetü’r-Râzî* (Beyrut: Dâru Sadır, ts.), 6/366.

⁵³ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beydâvî*, 16/482.

⁵⁴ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beydâvî*, 4/176. Kazaya hamledilen diğer anlamlar için bk. Neseî, Ebü’l-Berekât, *Şerhu’l-Umde fî akîdeti ehli’s-sünne ve’l-cemâa*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail (Kahire: Mektebetül’-Ezheriyye li’t-Türâs, 2012), 348-349.

⁵⁵ Cürçânî, *Şerhu’l-mevâkıf*, 3/308.

sebebi irade değil iradenin taalluku olmaktadır.⁵⁶ Ayrıca Konevî, *وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا* مُتَرَفِّعِيهَا “Biz bir yeri helak etmeyi irade ettiğimizde oranın şımarık yöneticilerine birtakım emirler veririz.” (el-İsrâ 17/16) gibi âyetlerde Allah'ın bir kavmin helakına dair iradesinin taallukunun kaza ve ezeli ilim sebebiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir.⁵⁷ Diğer tefsir kaynaklarında söz konusu âyette zikredilen kazanın daha çok irade olarak te'vil edildiği görülmektedir. Genel yaklaşıma göre kaza, Allah'ın “ol” demesi sonucu iradesinin tahakkukunu ifade etmektedir.⁵⁸ Ebüssuûd (öl. 982/1574) âyette zikredilen kazayı, “kadîm iradenin taalluk ettiği şeyin zorunlu olarak meydana gelmesi” şeklinde tanımlamıştır. Buna göre âyette zikredilen *كُنْ فَيَكُونُ* lafzı temsilîdir ve mezkûr temsil muradın hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştiğini göstermektedir.⁵⁹ Bu başlıkta ortaya koyulduğu üzere Konevî kulun tercihlerini şekillendiren, kendisine ait bir cüz'î iradesinin olduğunu ve bu iradenin itibârî bir hâl şeklinde hariçte mevcut olmadığını kabul etmiştir. Daha sonraki başlıklarda görüleceği üzere bu tanım Konevî'nin Sadrüşşerîa çizgisinde bir irade anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca müellif âyetler üzerinden iradenin mahiyetine dair izahlarda bulunurken, iradenin azm ve hemm gibi kavramlardan farklılık arz ettiğini belirtmiştir. Bunun yanında âyetlerde zikredilen kazayı kadîm iradenin taallukunun karşılığı olarak te'vil etmesi, ilgili âyetlere dair tefsir tarihindeki tartışmaları devam ettirdiğini göstermektedir. Ayrıca Konevî, Beyzâvî'yi irade tanımında zikrettiği meyl ihtiyârî kabul etmemesi sebebiyle eleştirmiş. Çünkü Konevî'ye göre iradenin tanımında zikredilen meyl ihtiyârîdir.

3.2. Konevî'nin “Hâl” Ekseninde Cüz'î İrade Yaklaşımı ve Âyet Yorumlarına Etkisi

İnsan iradesini ma'dum ve mevcut olmayan hâl⁶⁰ kategorisinde değerlendiren Sadrüşşerîa bu yaklaşımıyla *Tavzîh* adlı eserinde geçen dört mukaddimede insanın

⁵⁶ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 4/176-177.

⁵⁷ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 11/464, 11/476, 15/263-264.

⁵⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001), 2/470; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm müsne'den an Rasûlullah ve's-sahabeti ve't-tabîîn*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 1/214; Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1984), 1/136; Ebü Muhammed Abdülhak b. Atiyye Endelüsî, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitabi'l-aziz*, thk. es-Seyyid Abdü'l-Âl es-Seyyid vd. (Katar: Vezâratü'l-Evkafi ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), 2/224; Muhammed b. Yusuf Ebü Hayyân Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahru'l-muhîr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/534.

⁵⁹ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 1/245-246.

⁶⁰ Ahval teorisine göre cevher ve araz, varlık ile yokluk arasında cevherden ayrı olamayan üçüncü bir ara form vardır. Haller şeklinde isimlendirilen bu form gerçek anlamda ne mevcuttur ne de ma'dumdur, arazlar ile cevherler arasında itibârî durumlardır. İlk defa Ebü Hâşim'in (öl. 321/933) ortaya koyduğu teori Kâdî Abdülcebbâr, Bakillanî ve Cüveynî gibi isimler tarafından da benimsenmiştir. Teorinin temelinde yatan amaç Allah'ın sıfatlarını tevhide zarar vermeyecek şekilde tespit etmektir. Kendi başlarına var olamayan bu itibârî hâller zâttan ayrı bir varlıksal değer ifade etmezler. Bk. Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehrîstânî, *Kitâbu Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-ke'lâm*, thk. Alfred Guillaume (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-

bizzat kendinde var olan iradeyle seçme özgürlüğüne sahip olduğunu ortaya koymuştur.⁶¹ Konevî'nin insan iradesine dair tercihleri ve yorumları da Sadrüşşerîa'nın mezkûr görüşüyle örtüşmektedir. Bu bağlamda Konevî Sadrüşşerîa'nın yanında dört mukaddimeye yazılan hâşiyelere de ilgili âyetlerin açıklamasında müracaat etmiştir.⁶² Sadrüşşerîa Râzî'nin, ihtiyârî fiilin olamayacağı şeklindeki iddiasına cevap niteliğinde kaleme aldığı dört mukaddimenin ilkinde fiili ika' ve hâsıl bi'l-masdar olarak ayırmıştır. Bunlardan ika'ın hariçte mevcut olmayıp itibârî yani ne mevcut ne de ma'dum bir hâl olduğunu, hâsıl bi'l-masdarın ise failin fiili sonucu ortaya çıkan mümkün ve mevcut fiil olduğunu ifade etmiştir.⁶³ İkinci mukaddimede hâsıl bi'l-masdarın mümkün kategorisinde olması hasebiyle yaratıcıya muhtaç olduğu, var olmasını gerektiren tüm şartların bulunması halinde mümkün olmaktan çıkıp zorunlu olarak gerçekleştiği tespit edilmiştir.⁶⁴

Üçüncü mukaddimede Sadrüşşerîa mümkün varlıkların meydana gelmesi için gerekli olan şartların mahiyetinden bahsetmiş ve bu minvalde mümkün varlığın sadece mevcutlardan veya sadece ma'dumlardan veyahut da ma'dum ve mevcutların birleşiminden meydana gelebileceğini tespit etmiştir. Ona göre mümkünler mevcutlar ve mevcut veya ma'dum olmayan itibârî/izaffi durumlardan meydana gelmektedir. Sadrüşşerîa fiilin var olması için gereken ika' ve ihtiyârî hâl kategorisinde değerlendirmiş, hariçte mevcut olmaması sebebiyle yaratılmaya muhtaç olmadığını vurgulamıştır. Böylece fiilin insanın kendisinde bulunan irade ile ihtiyârî olarak meydana geldiğini ifade etmiştir.⁶⁵ Son mukaddimede müellif müreccih olmadan tercihin ve rüçhanın batıl olacağını ispat etmiştir. Ancak bu konuda irade istisna sayılmıştır. Çünkü Sadrüşşerîa'ya göre tercih iradenin zatında bulunmaktadır, dolayısıyla irade edilen şeyin ayrıca müreccihinin olması beklenmez. İki eşitten biri irade ile tercih edildiğinde artık onlar tercihin gerçekleşmesiyle eşit olmaktan çıkar. Daha açık ifade etmek gerekirse iradenin kendisinde bulunan tercih başka bir müreccihe muhtaç değildir ve bu bakımdan mümkünlerden farklılık arz eder. Bu şekilde iradeyi hâl kapsamında değerlendiren Sadrüşşerîa, müreccihi içerecek şekilde insanın iradesi olduğunu ortaya koymuştur. Ancak insanda yaratılan iradede bizzat var olan müreccih, fiili zorunlu kılmamaktadır. Müreccihin yanında ika' ve ika'ın varlığı ile meydana gelen hâsıl bi'l-masdarın da olması gerekmektedir. ika' sonucu oluşan hâsıl bi'l-masdar ise ihtiyârî kabul edilmiştir.⁶⁶ Bu bağlamda Konevî hâsıl bi'l-

Diniyye, 2009), 127-133; Yusuf Şevki Yavuz, "Ahval", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/190-191.

⁶¹ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 1/380-400.

⁶² Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beydâvî*, 12/72, 14/561, 16/288.

⁶³ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 1/380-381.

⁶⁴ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 1/381-382.

⁶⁵ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 1/386-392; Âsım Cüneyd Köksal, "Osmanlılarda Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 119.

⁶⁶ Sadrüşşerîa, *et-Tavzih*, 1/395-400. Ayrıca bk. Konevî, *Hâşiyetü'l-mukaddimati'l-erbaa mine't-tavzih* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 232); Şule Güldü, "Fıkah Usûlü ve Kelam'ın Kesiştiği Nokta; Hüsun-Kubuh Zemininde İnsan Fiili, Samsûnizâde'nin Hâşiyetü's-Suğrâ ale'l-Mukaddimâti'l-Erbaa'sının Değerlendirme ve Tahkiki", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 478-479, 481.

masdarın bulunduğu fiillerin kesb ile gerçekleştiğini, bu fiillerin ortaya çıkması için ise itibârî olan ika'ın şart olduğunu ifade etmiştir.⁶⁷ Hâli ise, "harici varlık (mevcud) ile ma'cum arasındaki vasıta" olarak tanımlamıştır.⁶⁸

Konevî, "Mukaddimât-ı Erbaa" hâşiyesinde olduğu gibi Beyzâvî tefsiri hâşiyesinde de cüz'î irade ile ilişkilendirdiği âyetleri yukarıda açıkladığımız Sadrüşşerîa'nın hâl tanımını esas alarak te'vil etmiştir. Beyzâvî *مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلِيهَا مَذْمُومًا مَدْخُورًا* "Kim dünyayı isterse orada dilediğimiz şeyi veririz sonra onu cehenneme göndeririz. Kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme girer." (el-İsrâ 17/18) âyetinde iradeyi Allah'ın kula verdiği bir lütuf olarak yorumlamıştır. Konevî'ye göre bu yorum Eş'arilerin, kulun iradesini Allah tarafından yaratılmış mevcut unsurlar arasında kabul eden görüşüne dayanmaktadır. Öte yandan müellif Mâtürîdîlerin cüz'î iradeyi, itibârî bir hâl ve kulun kendisinde bulunan bir sıfat şeklinde kabul ettiğini söyleyerek mensubu olduğu geleneğin yaklaşımını aktarmıştır. Buna göre kul kendisinde bulunan irade ile tercihte bulunur ve Allah'ın iradesi bu tercihe göre gerçekleşir. Dolayısıyla âyette de kulun dünyayı irade etmesi sonucu, Allah'ın dilediği kimseye bunu vereceğini söylemesi söz konusu hususu göstermektedir. Ancak müellif her ne kadar Allah'ın iradesinin kulun iradesine tâbî olduğunu söylese de hakikî müessirin Allah'ın kudreti ve meşîeti olduğunu vurgulamayı ihmal etmemiştir.⁶⁹

Konu hakkındaki bir diğer örnek Kehf Sûresinin *وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ* "De ki: Hakikat Rabbinizdendir. Bundan sonra dileyen iman etsin dileyen de inkâr etsin." (el-Kehf 18/29) âyetidir. Bu âyet bağlamında iman ve küfrün gerçekleşmesinin meşîetin gerçekleşmesi sonucu mümkün olacağı konusu tartışılmaktadır. Âyette geçen meşîetin mahiyetine dair Râzî bazı ihtimaller sıralamıştır. Buna göre meşîetin önceki bir meşîete dayanarak gerçekleştiğini söylememiz bizi teselsül sonucuna götürmektedir. Dolayısıyla Râzî'ye göre âyette geçen meşîet Allah'ın insanda yarattığı ve fiilin varlığını zorunlu kılan meşîete dayanmaktadır. Bu sebeple Râzî'ye göre Eş'arîler aslında kulun mecbur olduğunu kabul etmiştir.⁷⁰ Eş'arî müfessir Beyzâvî de söz konusu kabulden hareketle insanın iradesinin Allah'ın iradesine bağlı olduğunu, fiillerini gerçekleştirmede tek başına yeterli olmadığını söylemiştir. Bu noktada Beyzâvî'nin yorumuna itiraz sadedinde Konevî, Hanefî-Mâtürîdî imamların cüz'î iradeyi kuldân sadır olan bir husus olarak kabul ettiklerini aktarmıştır. Müellife göre iradenin hâl kategorisinde olması sebebiyle Eş'arîlerin iddia ettiği gibi teselsül de meydana gelmemektedir. Çünkü itibârî durumlarda teselsül imkânsız olmamakla birlikte vuku bulan bir şey değildir. Bu minvalde Mâtürîdî olan bazı Beyzâvî muhaşşilerinin cüz'î irade konusunda Eş'arî çizgiyi takip etmelerini şaşkınlıkla

⁶⁷ Konevî, *Hâşiyeye ale'l-mukaddimati'l-erbaa mine't-tavzîh* (Nafiz Paşa, 232), 13b-14a.

⁶⁸ Konevî, *Hâşiyeye ale'l-mukaddimati'l-erbaa* (Nafiz Paşa, 232), 20b.

⁶⁹ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beydâvî*, 11/470.

⁷⁰ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 21/120.

karşılamaştır.⁷¹ Bu açıklamalarıyla Konevî, âyette zikredilen iman ve küfrün insanın iradesi sonucu gerçekleştiğini ispata çalışmıştır. Aynı âyetin tefsirinde Beyzâvî muhaşşilerinden İbn Temcîd (öl. 880/1475) de cüz'î irade tabirini kullanmamakla beraber kulun iradesinin âyette tam anlamıyla nefyedilmediğini aksi takdirde teklifin ve peygamberlerin gönderilmesinin çelişki ifade edeceğini vurgulamıştır. Buradan hareketle iradenin nisbî/itibarî bir durum olduğunu, hariçte tahakkukunun bulunmadığını ve kulun nefsinde olması sebebiyle mevcut olmasını sağlayacak bir illete muhtaç olmadığını belirtmiştir. Böylece kulu, bir fiili yapıp yapmama hususunda ihtiyâr sahibi kabul eden İbn Temcîd söz konusu görüşün ehl-i sünnete ait olduğunu aktarmıştır.⁷²

Zahiren bakıldığında kulun ihtiyârının tam manasıyla nefyedildiği *وَرُبُّكَ يُخَلِّقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ* "Rabbin dilediğini yaratır ve seçer onların ise seçme hakkı yoktur." (el-Kasas 28/68) âyetini de Konevî, cüz'î iradeye dair hâl yaklaşımı çerçevesinde izah etmiştir. Konevî bu âyetin izahında Eş'ariyye'nin kulun aslında fiilinde mecbur olduğu şeklindeki yaklaşımını tekrar eleştirmiş ve Beyzâvî'nin tefsirinde cebrî bir yorumu tercih ettiğini söylemiştir. Çünkü ona göre kulun "iki makdûrdan birini diğerine tercih etmesi" anlamında cüz'î iradesi vardır. İtibarî olduğu için yaratılmamıştır dolayısıyla yaratıcıya muhtaç değildir. Kulun kendine ait sıfatı olan irade bu bakımdan sorumluluğun, mükâfatın ve cezanın kaynağını oluşturmaktadır. Âyette bahsedilen ihtiyâra gelince Konevî'ye göre bununla, kulun mutlak anlamda ihtiyârı değil, ihtiyârının yaratma açısından tesiri kastedilmiştir. Yani âyette nefyedilen irade ile yaratma bakımından kudretin ve iradenin yalnızca Allah'a ait olduğu vurgulanmış, öte yandan kulun ihtiyârî fiillerinde etkili olan irade nefy kapsamının dışında tutulmuştur. Müellif birçok âyette olduğu gibi burada da hâl kavramının ve cüz'î iradenin anlaşılması için "Mukaddimât-ı Erbaa"yı kaynak olarak zikretmiştir.⁷³ Şeyhzâde bu âyette kulun ihtiyârının Allah'ın meşîetiyle gerçekleştiğini, dolayısıyla insan fiillerinin Allah'ın mahluku olduğunu vurgulamıştır. Ona göre âyet mutlak manada kuldan ihtiyârı nefyetmemekte, Allah'ın fiilleri hususunda kulun bir etkisinin olamayacağını ifade etmektedir.⁷⁴ Şihâb ise âyetin izahında Konevî'den farklı olarak Beyzâvî'nin ifadelerinin cebrî çağrıştırmadığını, Devvânî'nin (öl. 908/1502) ef'âl-i

⁷¹ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beydâvî*, 12/72, 20/126-127.

⁷² Ayrıca iradeyi ortaya çıkaracak var edici bir illetin zorun olmadığını ifade eden İbn Temcîd, iradenin bir şeyin yararının tasavvuru olduğunu, bu tasavvurun da dâî (fiile sevk eden sebep) olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Burada dâîye tasavvur diyerek, söz konusu kavramı hariçte mevcut olmayan ve yaratmaya konu olmayan bir kavram kabul etmiştir. Bk. Muslihiddîn Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî İbn Temcîd, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 12/71.

⁷³ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beydâvî*, 14/560-561; Ebüssuûd, *İrşâdül'-akli's-selîm*, 4/317.

⁷⁴ Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Kocevî, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, thk. Muhammed Abdülkadir Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 6/468. Müddessir Sûresinin 56. âyeti ve İnsan Sûresinin 30. âyetinde de Şeyhzâde, iradenin mahiyetinden bahsetmek yerine kulun iradesinin Allah'ın irade ettiği vakitte gerçekleşebileceğini vurgulamış ve Konevî'nin, cebrî kabul ettiği Beyzâvî'nin yaklaşımını ehl-i sünnetin görüşü olarak değerlendirmiştir. Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde*, 8/409, 8/450.

ibâd risâlesinde zikrettiği hususların bir özeti olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵ Zikri geçen muhaşşilerin yanında Atûfî (öl. 948/1541) amme cüzünü kapsayan *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyesinde iradenin hâl kabilinden olduğunu ifade etmiştir. Tekvîr Sûresinin وَمَا تَشَاءُونَ “Alemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.” şeklindeki 29. âyetinin izahında kulun meşîet ve ihtiyârının mevcut ve ma'dum olmayan hâl kabilinden olduğunu, mevcut olmaması hasebiyle hâlin hudûsunun ve sudûrunun kuldandığını belirtmiştir. Teklifin de bu şekilde kuldandığını sâdır olan ika' ve ihtiyârla gerçekleştiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla Atûfî'ye göre âyette zikredilen Allah'ın meşîeti zorlayıcı olarak anlaşılmalıdır.⁷⁶

Konevî, وَمَا يَدْعُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ “Allah dilemedikçe öğüt alamazlar.” (el-Müddessir 74/56) âyetinde ve وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ “Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz.” (el-İnsân 76/30) âyetinde cüz'î iradeye atfettiği itibârîliğin mahiyetine dair izahlarda bulunmuştur. Konevî, bu itibârîliğin mutlak anlamda emr-i itibârî olmadığını, nefsü'l-emrde⁷⁷ tahakkuk edecek mahiyette bir itibârîlik ifade ettiğini söylemiştir. Hakikatte hiçbir karşılığı olmayan mutlak itibârîliğe konu olan vehimlerin nefsü'l-emr kapsamında olamayacağını belirtmiştir. Bu bağlamda bir bakıma nefsü'l-emr mahiyetlerin, gerçekliğe mutabık olabilecek şekilde tahakkuk ettiklerini ima etmiştir. Nefsü'l-emr ifadesini harici bir nispet olarak kabul edenlerin olduğunu söyleyen müellif söz konusu yaklaşıma göre buradaki “hariç” kelimesinin varlık bakımından zarf anlamı ifade etmediğini tahakkuk bakımından olduğunu söylemiştir.⁷⁸ Zikredilen

⁷⁵ Hafacî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, 7/83. Devvânî fiilin gerçekleşmesinde kulun kudret ve iradesini sebep-i âdî kabul etmiş, yaratma noktasında tek müessirin Allah olduğunu vurgulamıştır. Bu minvalde insanın iradesi ve kudreti Allah'ın iradesi ve kudreti sonucu ortaya çıkar. Bk. Celâlüddin Devvânî, *Risâletü halki'l-a'mâl* (İstanbul: Dersâdet, 1308), 5.

⁷⁶ Hayreddin Hızır b. Mahmud b. Ömer Atûfî, *Hâşiyetü'l-Keşşâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 263), 72b-73b; M. Taha Boyalık, “Merzifonlu Hayreddin Hızır el-Atûfî'nin *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'ı ve Eserin Kelam Açısından Tahlili”, *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir, Ayşegül Gün (Ankara: KIBATEK, 2017), 1/563.

⁷⁷ Nefsü'l-emr kavramı genellikle “haddizatında” ifadesi ile tanımlanmıştır. Buna göre kavram, itibârî ve farazî unsurları içermeyen dolayısıyla nefsü'l-emrde mevcut olan mahiyetleri ifade etmektedir. Hariçî ve zihnî varlıkları içeren nefsü'l-emr hariçî varlıktan daha kapsamlıdır. Çünkü hariçte olan her şey aynı zamanda nefsü'l-emrde de mevcuttur. Ancak zihinde olan her şey nefsü'l-emrde mevcut olmayabilir. Kelâm kitaplarında bununla ilgili en çok karşımıza çıkan örneklerden birisi beş sayısının zihnî olarak çift kabul edilmesinin sübutu mümkünken nefsü'l-emrde bu imkansızdır. Bk. Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1720. Cürcânî'ye göre ise nefsü'l-emr, eşyanın suretlerini küllileri ve cüzileriyle birlikte tam manasıyla ve tafsili olarak bilmeyi sağlayan zâtî ilimdir. Bk. Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rifât*, 205. Bu bakımdan hakikî anlamda mevcut olan ve nefsü'l-emrde mevcut olan mahiyetler farazi unsurlardan farklıdır ve tahakkuk eden mahiyetlerdir. Zihnî mahiyetleri farazi mahiyetlerden ayıran husus ise zihnî mahiyette aklın faal kullanımı sonucu hakikî bilginin ortaya çıkmasıdır. Sonucunda bu bilgi belli bir nesneye mutabık olur ve tahakkuk eder. Ancak farazi mahiyet için böyle bir tahakkuktan bahsedilmez. Bu bakımdan nefsü'l-emr farazi mahiyetleri barındırmaz. Zihnî mahiyetlerin bazıları ise nefsü'l-emrde mevcuttur. Bk. İhsan Fazlıoğlu, “Hakikat ve İtibar: Dış-Dünya'nın Bilgisinin Doğası Üzerine-XV. Yüzyıl Doğa Felsefesi ve Matematik Açısından Bir İnceleme”, *Nazariyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ekim 2014), 24.

⁷⁸ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beydâvî*, 19/440, 20/126-127. Konevî'nin Mutavvel'i kaynak olarak aktardığı bu detayı biraz daha açarsak olursak bir şeyin hariçte veya zihinde var olması durumunda hariç ve zihin o varlıkların buldukları yer anlamında zarfiyyet ifade etmemektedir. Hariçî nispet olmaları ontolojik olarak hariçte var olan varlıklarla ilgili

âyet örnekleri üzerinden Beyzâvî'nin mezhebi olan Eş'ariyye'ye göre tefsir ettiği irade anlayışına itirazda bulunan Konevî, cüz'î iradeyi Sadrüşşerîa çizgisinde yaratılmaya muhtaç olmayan nefsü'l-emrde itibârî bir hâl şeklinde değerlendirmiştir. Kulun ihtiyârının zahiren nefyedildiği âyetleri te'vil ederek, cüz'î iradenin kulun fiilinde sahip olduğu etkiyi vurgulamıştır. Bu yaklaşımı sonucu müellif, insanın iradesiyle ihtiyârî fiillerini kesb ettiği ve bu fiillerinden sorumlu olarak ceza ve mükâfata muhatap olduğu şeklindeki yaklaşımına makul bir zemin oluşturmuştur.

3.2.2. Allah'ın İradesinin Kulun İradesi Üzerine Terettüp Etmesi

İnsanın ihtiyârî fiillerine imkân tanıyacak mahiyette cüz'î iradesinin olduğunu kabul eden Konevî, bu iradenin işleyişini ilgili âyetler üzerinden tartışmıştır. Kulun iradesini vurgulamak adına Konevî, birçok âyette Allah'ın iradesinin kulun iradesi üzerine terettüp ettiğini belirtmiştir. Nitekim müellif, Bakara Sûresinin *يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ* "Allah sizin için kolaylığı irade ediyor, zorluğu değil." (el-Bakara 2/185) âyetinde Molla Hüsrev'in (öl. 885/1480) *Dürerü'l-Hükkâm*'ındaki açıklamalarını referans alarak ruhsata sahip olan yolcu veya hasta kimsenin oruç tutmasının kolaylığın değil zorluğun irade edilmesine sebep olacağını ifade etmiştir. Bu durumda âyette bahsedilen Allah'ın irade ettiği kolaylığın gerçekleşmemiş olduğunu söylememiz gerekmektedir. Ancak Allah'ın iradesinin muradını zorunlu kılması bu iddianın geçersizliğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Konevî, oruç tutan hasta veya yolcu kimsenin fiilini ihtiyârî kesbleri olarak değerlendirmiş ve Allah'ın fiili yaratmasının kesb üzerine gerçekleştiğini vurgulamıştır. Aynı şekilde Allah'ın zor olan oruç tutma fiilini yaratmasının kulun iradesi sonucu gerçekleştiğini yani Allah'ın iradesinin, âdeti gereği kulun iradesine göre tahakkuk ettiğini söylemiştir.⁷⁹ Mu'tezile oruç tutan hasta ve yolcuların olmasından hareketle mezkûr âyet üzerinden müstakil olarak kulun fiiline ve iradesine vurgu yaparken Konevî söz konusu kimselerin oruç tutmasını kesb kapsamında değerlendirmiş, buna göre onlar kolaylığı irade etmeyince Allah'ın teysir iradesi de vuku bulmamıştır.⁸⁰ Bu âyet bağlamında Mu'tezile'nin iradeyi emir olarak yorumlaması da eleştirilmiştir.⁸¹

Ahzâb Sûresinin *وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا* "(Ey Peygamber) seni Allah'ın izniyle Allah'a davet edici ve aydınlatıcı bir ışık olarak gönderdik" (el-Ahzâb 33/46) âyetinde zikredilen izin kelimesi Konevî'ye göre mecazen teysir anlamında kullanılmıştır. İzin

hükümlerin onlar için de geçerli olduğunu göstermektedir. Bk. Murat Kaş, "Mustafa Şevket Efendi'nin Risalesi Işığında Zihin, Hâriç, Nefsü'l-emr Kavramlarının Analizi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Aralık 2014), 74.

⁷⁹ Mehmed Efendi Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi ğureri'l-ahkâm* (Pakistan: Mir Muhammed Kütüphane, Pakistan), 2/7; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 5/29. Sadrüşşerîa kesb ile ilgili açıklamalarında âdetullah kavramını vurgulamış, insanın fiile kesin olarak kastetmesiyle Allah'ın âdeti gereği o fiili yaratacağını, kastetmezse yaratmayacağını söylemiştir. Bk. Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh*, 1/400-401.

⁸⁰ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 5/29, 5/229, 8/550.

⁸¹ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 5/99.

kelimesini irade şeklinde yorumlayanların⁸² hatalı olduğunu, Allah'ın teklife muhatap olan her kul için imana izin vermekle birlikte imanı irade etmediğini söyleyerek iki kelimenin farkına dikkat çekmiştir. Çünkü müellife göre Allah'ın, mükellef kulun imanını irade etmesi kulun iradesi üzerine gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Konevî'nin kabulü açısından Allah'ın iradesinin kulun iradesinden sonra tahakkuk ettiğini söylememiz mümkündür.⁸³ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظَلَمًا لِّلْعِبَادِ *"Allah kulları için zulmü irade etmez."* (Mü'min 40/31) âyeti Allah'ın adaleti gereği kullarına amellerinin karşılığını vereceğini iddia eden Mu'tezile tarafından genellikle, Allah'ın kötü fiilleri irade etmeyeceğinin delillerinden sayılmıştır. Bunun daha net görüldüğü âyet ise Fussilet Sûresinin 46. âyeti olarak zikredilmiştir. وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ *"Allah kullarına zulmedici değildir."* şeklindeki âyette Allah'ın zulmü irade etmekten, dolayısıyla da zulümden uzak olduğu vurgulanmıştır.⁸⁴ Mu'tezile'nin adalet ilkesi odağında te'vil ettiği bu gibi âyetlerde Konevî, cüz'î iradeyi ön plana çıkarmıştır. Buna göre Allah'ın iradesinin kulun iradesi vasıtasıyla tahakkuk ettiği kabul edildiğinde, Allah'ın iradesinin zulme taalluku ihtimali zaten ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla âyette geçen iradeye rıza gibi farklı anlamlar hamletmeye ihtiyaç kalmamaktadır. Konevî'ye göre asıl zulüm âyeti cebr düşüncesine göre yorumlamaktır, çünkü Allah'ın iradesi ve ilmi kulun iradesine ve maluma tâbîdir.⁸⁵

Aynı şekilde وَيُضِلُّ بِهٖ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهٖ كَثِيرًا *"Dilediğini saptırır dilediğini doğru yola iletir."* (el-Bakara 2/26), قَرِيبًا هَدَىٰ وَقَرِيبًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ *"O bazıları hidâyete erdirdi bazıları da dalâlete müstehak oldu."* (el-A'râf 7/30), كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ *"İşte böyle Allah dilediğini saptırır dilediğini hidâyete erdirir."* (el-Müddessir 74/31) gibi âyetlerin tefsirinde de Konevî kişinin cüz'î iradesiyle yaptığı tercihlerini vurgulamıştır. Dolayısıyla müellife göre kulun imandan yoksun kalması veya iman etmesi aslında kendi fiil ve tercihlerine bağlıdır. Bu minvalde hidâyete yaratma bakımından Allah'ın, kesb bakımından kulun fiili olur. Kul dalâleti irade ettiğinde Allah da bu iradeye göre fiili yaratır. Sonuç olarak bu âyetlerde müellife göre cebri çağrıştıran bir durum yoktur çünkü Allah kulun hidâyetini veya dalâletini, kulun cüz'î iradesiyle yaptığı tercihler neticesinde yaratmıştır.⁸⁶ Bir başka örnek olarak وَلَوْ اَنَّآ نَزَّلْنَا الْاٰیٰتِ الْاَلَمٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ *"Şayet onlara melekleri indirseydik veya ölümler onlarla konuşsaydı ve de her şeyi toplayıp karşılıklarına getirseydik onlar yine de Allah dilemedikçe iman etmeyeceklerdi, ama çoğu bunu bilmez."*⁸⁷ âyeti karşımıza çıkmaktadır. Beyzâvî, zikri geçen kişilerin iman etmemelerini Allah'ın bu husustaki kazasına bağlamıştır. Konevî ise kâfirlerin, cüz'î iradesi ve küfürde ısrarcı

⁸² Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 71.

⁸³ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 15/381.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/345.

⁸⁵ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 17/55-56.

⁸⁶ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 3/43, 6/218, 8/258, 8/372, 14/314, 19/430.

⁸⁷ el-En'âm 6/111.

olmaları sonucu kalplerine mühür vurulduğunu ifade etmiştir. Ona göre Allah'ın ilmi, bu kimselerin küfür üzere ölecekleri malumuna tâbîdir ve kaza ilme uygun gerçekleşir. Yani Allah onların iradeleri üzerine kazasını ve iradesini gerçekleştirmiştir ve âyet cebr ifade etmemektedir.⁸⁸ Son olarak Konevî *فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ* "Öyleyse bugüne ulaşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın."⁸⁹ âyetinde geçen ب harf-i cerinin, onların azaba uğramalarının kaza ve vaîd dolayısıyla değil de ihtiyârları sebebiyle olduğuna işaret ettiğini söylemiştir.⁹⁰

Konevî, Allah'ın bir kavme yönelik irade ve fiilin söz konusu kavmin iradesi doğrultusunda şekilleneceğini *إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَ لَهُ* "Bir toplum kendini değiştirmedikçe Allah onları değiştirmez. Allah bir kavim için kötülük irade ederse o geri çevirilemez." (er-Ra'd 13/11) âyetinde de vurgulamıştır. Eş'arî müfessir Râzî, mezkûr âyetin "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz." (el-İnsân 76/30) şeklindeki âyetlerle çelişmiş gibi bir izlenim uyandırdığını söylemiş, dolayısıyla âyeti insanın fiilinde ve tercihlerinde tek başına olmadığını işareti kabul etmiştir.⁹¹ Konevî bunun aksine âyette insanların değişimini bizzat kendi iradesi ve kesbine bağlı kabul etmiş ve bu anlamda sorumluluğun kulda olduğu imasında bulunmuştur.⁹² Konevî, fiilin yaratılmasının kesb edilmesinden sonra gerçekleşmesi gibi Allah'ın iradesinin kulun iradesi sonrası tahakkuk ettiği şeklindeki düşüncesini âyet yorumlarına yansıtmış, kulun iradesi üzerine Allah'ın, irade edilen fiili yarattığını belirtmiştir. Böylece âyetleri tefsir ederken cebrî veya Mu'tezilî düşünceye mahal verecek ihtimalleri dışarıda bırakmaya gayret etmiştir.

Sonuç

İsmail Konevî hâşiyesi, Beyzâvî tefsirinin de etkisiyle İslamî ilimlere dair birçok konu ve kavramın derinlemesine tartışıldığı *Envâru't-Tenzîl* hâşiyeleri arasında önemli bir yer edinmiştir. Müellifin yaşadığı dönem itibarıyla bu konu çeşitliliğinin kapsamlı örneklerinden birisi, insan iradesi tartışmaları olmuştur. Bu bağlamda Konevî, hâşiyesinde birçok âyeti hem kadîm hem de cüz'î iradenin mahiyetini ele alacak şekilde yorumlamıştır. Konevî'nin irade tanımındaki "ihtiyârî meyl" ifadesi genel olarak müellifin insan iradesine dair algısını gösteren önemli bir detay olmuştur. Bu bağlamda âyetleri te'vil ederken insanın zorunlu değil ihtiyârî olarak eylemde bulunabildiğini tespit etmeye gayret göstermiştir. Yine iradenin azm, rıza, emir, kaza gibi kavramlarla ilişkisine değinmiş ve âyetlerde zikredilen bu kavramları irade tartışmaları bağlamında ele almıştır.

Müellifin insana ait fiillerin ihtiyârîliğini açıklarken en temel vurgusu ise cüz'î irade kavramı üzerine olmuştur. Cüz'î irade tanımında kendisinin ifadesiyle Hanefî-

⁸⁸ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 8/239-240, 9/410, 14/187-188.

⁸⁹ es-Secde 22/14.

⁹⁰ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, XV, 264.

⁹¹ Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, 19/24.

⁹² Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beydâvî*, 10/470.

Mâtürîdî geleneğin yaklaşımı olan hâl teorisini benimsemiştir. Sadrüşşerîfâ'nın "Mukaddimât-ı Erbaa"sına dayanan bu teoriye göre insan iradesinin nefsü'l-emrde tahakkuk eden itibârî bir husus olduğunu, mevcut olmaması sebebiyle yaratılmamış ve insanın kendisinde bulunan bir sıfat olduğunu kabul etmiştir. Kabul ettiği bu irade anlayışıyla müellif, hem mevcut olan her şeyin Allah tarafından yaratıldığını vurgulamış hem de yaratılmaya muhtaç olmayan irade tanımıyla insanın fiillerini ihtiyârî olarak gerçekleştirebileceği bir iradesinin varlığını tespit etme gayreti göstermiştir. Konevî'den önce kaleme alınmış Beyzâvî hâşiyelerine bakıldığında da cüz'î irade kavramı zikredilmeksizin ihtiyârî tartışıldığı görülmektedir. Bunlardan İbn Temcîd ve Atûfî ise iradenin itibarlılığına vurgu yapmıştır. Ancak bu muhaşşiler konuyu, Konevî hâşiyesinde olduğu kadar detaylı bir şekilde işlememiştir.

Konevî iradeyi hâl olarak değerlendirmek suretiyle iman ve küfür, itaat ve masiyet gibi fiillerden bahseden âyetleri cüz'î iradeyle tercihte bulunarak sorumlu, cezayı veya mükâfatı hak eden kul anlayışı çerçevesinde yorumlamıştır. Aynı şekilde Allah dilemedikçe kulun herhangi bir fiilde bulunamayacağını ifade eden âyetleri, Allah'ın iradesinin kulun iradesine göre tahakkuk etmesi bağlamında te'vil etmiştir. Bu noktada Konevî'nin tefsirinin, Allah'ın iradesini sınırlandıran bir yönü olduğuna dair itirazda bulunulabilir. Öncelikle birçok âyette müellif fiilin vücûda gelmesi bakımından müessir kudret ve iradenin Allah'a ait olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan fiilin yaratılmasında Allah'ın iradesinin kulun irade ve kesbine göre gerçekleşeceğini de söylemiştir. Ancak müellif Sadrüşşerîfâ gibi, Allah'ın bir fiili kulun kasit ve iradesi sonucu yaratmasını, zorunluluk ilkesine değil âdetullah ilkesine dayandırmıştır. Buna göre âdetin cereyan ettiği durumlarda fiil, hâl olan kulun iradesi ve kesbi ile Allah'ın yaratması sonucu meydana gelmektedir. Böylece âyetleri tefsir ederken hem fiili yaratanın Allah olduğunu kabul ederek Mu'tezilî yaklaşımı benimsemediğini göstermiş hem de hâlıkın fiili yaratmasını kulun irade ve kesbine dayandırarak cüz'î iradeyi vurgulamıştır.

Ayrıca müellif kalplerin mühürlenmesi, hidâyet ve dalâlet gibi hususlardan bahseden âyetlerde kulun kesbine ve cüz'î iradesine özellikle vurgu yapmıştır. Kalplerin mühürlenmesinin sebebini, kafirin cüz'î iradesini yanlış şekilde kullanmasına ve fiilinde ısrar etmesine bağlamıştır. Bu açıdan Konevî söz konusu âyetleri cebrî düşünceye göre yorumlamanın kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Çünkü ona göre insanın fiillerine dair tercihte bulunabilmesini sağlayan iradesi vardır ve bu irade Hanefî-Mâtürîdî geleneğin benimsediği üzere hâl kapsamındadır. Müellif konuyla irtibatlı gördüğü tüm âyetlerin yorumunda bu görüşünü tutarlı bir şekilde zikretmiştir.

Kaynakça

- Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa. "İrâde-i Cüziyye Risâlesi". sad. Abdulhamit Sinanoğlu. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2010), 119-148.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları-İcazetnâmler-İslahat Hareketleri*. Ankara: Atay Yayınları, 2018.
- Atûfî, Hayreddin Hızır b. Mahmud b. Ömer. *Hâşiyetü'l-Keşşâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 263.
- Aydın, Ömer. *Sadrüşşerîa es-Sânî'ye Göre İnsan Hürriyeti ve Fiilleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Bağdadî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmau'l-müellifin ve asaru'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.
- Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib. *Kitâbü't-Temhîd*. nşr. Richard J. Mc. Carthy S. J. Beyrut: Mektebetü's-Şarkıyye, 1957.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Bayram, İbrahim. "Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk Risalesi Bağlamında İsmail Konevî'nin Teklîf Anlayışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 137-179. <https://doi.org/10.17120/omuifd.595157>
- Bezzâvî, Nâsiruddîn Ebû'l-Hayr Muhammed Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. haz. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1998.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Boyalık, M. Taha. *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Boyalık, M. Taha. "Merzifonlu Hayreddin Hızır el-Atûfî'nin *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'ı ve Eserin Kelam Açısından Tahlili". *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Şuayip Özdemir, Ayşegül Gün. 1/557-566. Ankara: KIBATEK, 2017.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Haz. Fikri Yavuz-İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınları, ts.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Mu'cemü't-ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Çağrı, Mustafa. "Azim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/328-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çağrı, Mustafa- Hökelekli, Hayati. "İrade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/380-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Devvânî, Celâlüddin. *Risâletü halki'l-a'mâl*. İstanbul: Dersâdet, 1308.
- Ebû Hayyân Endelüsî, Muhammed b. Yusuf. *Tefsîru'l-Bahru'l-muhîd*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebül'Ulâ Mardin. *Huzur Dersleri*. 3 Cilt. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.
- Ebüs-suûd b. Muhammed. *İrşâdü'l-akli's-selim ila mezâya'l-kitabi'l-kerîm*. thk. Abdülkadir Ahmed Atâ. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadise, ts.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail. *el-İbânetü an usûlü'd-diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.

- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail. *Kitâbu'l-Luma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. thk. Hamûde Garâbe. Mısır: Matbaatü Mısır, 1955.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*. İstanbul: Papersense Yayınları, 6. Basım, 2018.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Hakikat ve İtibar: Dış-Dünya'nın Bilgisinin Doğası Üzerine-XV. Yüzyıl Doğa Felsefesi ve Matematik Açısından Bir İnceleme". *Nazariyat: İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ekim 2014), 1-33.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İtikadda Orta Yol*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Görkaş, İrfan. *Ebû Said Muhammed Hadimî'de Bilgi Meselesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Güdeklî, Hayreddin Nebî. "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İradenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüziyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 85-129.
- Güldü, Şule. "Fıkıh Usûlü ve Kelâm'ın Kesiştiği Nokta; Hüsün-Kubuh Zemininde İnsan Fiili, Samsûnîzâde'nin Hâşiyetü's-Suğrâ ale'l-Mukaddimâti'l-Erbaa'sının Değerlendirme ve Tahkiki". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 469-499.
- Hafacî, Şihâbuddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Hâşiyetü's-Şihâb: İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak Endelüsî. *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsiri'l-kitabi'l-aziz*. thk. es-Seyyid Abdü'l-Âl es-Seyyid vd. 8 Cilt. Katar: Vezâratü'l-Evkâfi ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2007.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm müsenedan Rasûlullah ve's-sahabeti ve't-tabîîn*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Temcîd, Muslihiddîn Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî. *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*. nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1984.
- İbnü'l-Hümmam, Kemâleddin b. Ebî Şerif. *Kitâbu'l-müsâmere fi şerhi'l-müsâyere fi ilmi'l-kelâm*. Kahire: el-Mektebetül'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2006.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kâdî Abdülcebbar. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Muhammed Mustafa Hilmi vd. 20 Cilt. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li't-Te'lif, 1965.
- Kâdî Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kâdî Abdülcebbar. *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-metâ'in*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadîse, ts.
- Kalaycı, Mehmet. "Bir Osmanlı Kelamcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyzâzâde'nin Mecmû'a Fi'l-Mesâil'i'l-Müntehabe Adlı Eseri". *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Alimler, Eserler, Meseleler*. ed. Osman Demir vd. 53-146. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016.
- Kalaycı, Mehmet. "Matürîdî -Hanefî Ayrımının Osmanlı'daki İzdüşümleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2016), 9-72. <https://doi.org/10.18505/cuid.261679>
- Kaş, Murat. "Mustafa Şevket Efendi'nin Risalesi Işığında Zihin, Hâriç, Nefsü'l-emr Kavramlarının Analizi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Aralık 2014), 58-87.

- Kaya, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf: Şerh ve Hâşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî. *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beydâvî ve me'ahu hâşiyetü İbni't-Temcîd*. nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî. *Hâşiyetü ale'l-mukaddimati'l-erbaa mine't-Tavzîh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, nr. 232.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî. *Risâletü't-tevhîd*. Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/1.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî. *Risâle alâ Tefsîri'l-Beyzâvî fî Kavlihî Teâlâ: "Fesevâhünne seb'a semâvât"*. Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/2.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî. *Risâle alâ Tefsîri'l-Keşşâf fî Kavlihi Teâlâ: "Yuhâdiûnallehe vellezîne amenû"*. Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/3.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî. *Risâle fî Kavlihî Teâlâ "Lev kâne fihimâ âlihîtin illallahu lefesedetâ"* Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/4.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî. *Risâle fî Teklîfi mâ lâ Yutâk*. Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/7.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Hanefî. *Risâle fil-ilmî*. Kayseri: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/9.
- Köksal, Âsım Cüneyd. "Osmanlılarda Mukaddimât-ı Erbaa Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 101-132.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiyet Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envarü't-Tenzil Hâşiyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mansur. *Kitâbu't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 11. Basım. 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mansur. *Te'vîlatü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu vd. müracaat Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2007.
- Molla Hüsrev, Mehmed Efendi. *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi ğureri'l-ahkâm*. 2 Cilt. Pakistan: Mir Muhammed Kütüphane, Pakistan.
- Muhammed Süreyya. *Sicill-i Osmani*. haz. Nuri Akbayar, sad. Seyit Ali Kahraman. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Murâdî, Muhammed Halil. *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karnî's-sânî aşer*. 4 Cilt. Bulak: el-Matbaatu'l-Miriyetu'l-Amire, 1301.
- Namlı, Abdullah. "Sadrüşşerîa ve İbnü'l-Hümmam'a Göre Cüz'î İradenin Yaratmanın Konusu Olup Olmadığı Meselesi". *Kader* 18/1 (Haziran 2020), 152-176. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.705904>
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Şerhu'l-Umde fî akîdeti ehli's-sünne ve'l-cemâa*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 2012.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Claude Selame. 2 Cilt. Dımaşk: Institut Français de Damas, 1990-1993.
- Râğıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garibu'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 2009.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *el-Metâlibu'l-âliyye mine'l-ilmî'l-İlâhiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.

- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî el-müştehir bi't-tefsîri'l-kebîr ve mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1981.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzih şerhu't-tenkîh (et-Telvîh ila keşfi hakâiki't-tenkîh içinde)*. thk. M. Adnan Derviş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*, Kahire: Müessesetü'l-Halebî 1968.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Kitâbu Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keîâm*. thk. Alfred Guillaume. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2009.
- Şeyhzâde, Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Kocevî. *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. thk. Muhammed Abdülkadir Şahin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türki. 26 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsûatu Keşşâfu İstîhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. ed. Refik el-Acem, thk. Ali Dahruc, çev. Corc Zeynatî, Abdullah Halidî. 2 Cilt. Beyrut: Mehtebetü Lübnan, 1996.
- Temizer, Aydın. "Osmanlı'da Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 65-92. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.219826>
- Türker, Ömer. *Ahlak: Yeni Bir Yaklaşım*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ahval", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti*. İstanbul: Otto Yayınları, 2017.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Fiil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücuhî't-te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1998.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lam: Kâmûsu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.